

Tämä on rinnakkaistallenne.

Rinnakkaistallenteen sivuasettelut ja typografiset yksityiskohdat *saattavat poiketa* alkuperäisestä julkaisusta.

Julkaisun tekijä(t): Hoppu, Petri

Julkaisun nimi: ”Dansa du duktige Staffan”: Gamla jultrationer från Finland och Skandinavien

Julkaisuvuosi: 2019

Versio: Julkaistu versio

Käytä viittauksessa alkuperäistä lähdettä:

Hoppu, P. (2019). ”Dansa du duktige Staffan”: Gamla jultrationer från Finland och Skandinavien. *Folkdansforskning i Norden*, 42 (1), 11-17.

Petri Hoppu

”DANSA DU DUKTIGE STAFFAN”

Gamla jultraditioner från Finland och Skandinavien

Legenden om S:t Stefanus eller Staffan och Herodes känns i hela Norden, och den har sitt ursprung i England, där en legendvisa om Stefanus är känd genom en handskrift från 1400-talet. Det är dock sannolikt att visan är betydligt äldre, och den härstammar sig kanske från 1100- eller 1200-talet. Bakom visan ligger sannolikt en folklig utformning av legenden om Stefanus som – enligt Apostlagärningarna – dog martyrdöden. (Kallio, Lehtonen, Timonen, Järvinen & Leskelä 2017, 148–150; Jansson 2017, 92.)

Tack vare Stefanus popularitet uppkom det ett stort antal legender kring hans livshistoria i medeltiden. Det är typiskt att dessa fantasifulla legender var helt utan verklighetsförankring. I Norden var den lokala legendvisan, staffansvisan, ytterst populär, och den fick former som inte känns i den engelska visan. (Hedenstierna-Jonson 2009.) Staffansvisan översattes också till finska, men det märkliga var att den finska visan ibland anknöts till dans, vilket inte torde ha varit fallet i de andra nordiska länderna.

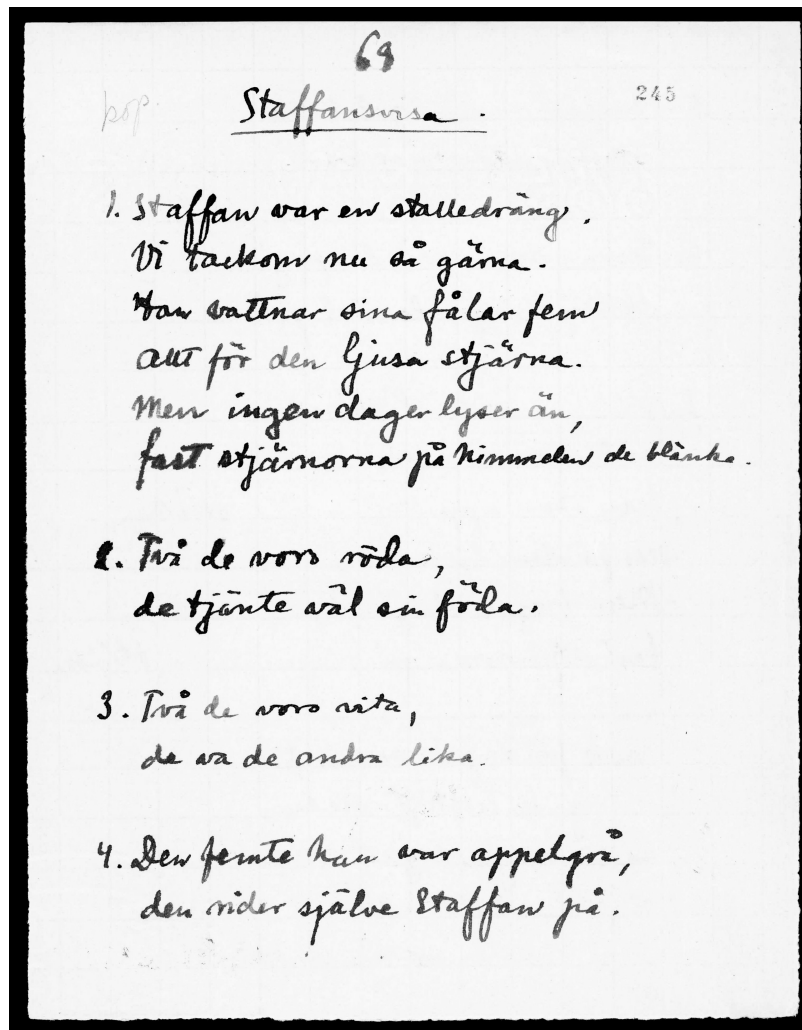
I medeltida Norden fick legenden om Staffan (på finska *Tapani* eller *Tahvana*, *Tahvanus*) en egen utformning där hästarna spelade en viktig roll. Enligt den nordiska versionen var Stefanus stalleträng till kung Herodes (på finska *Ruotus*). När Stefanus vattnade kungens hästar såg han en ny

stjärna som speglade sig i källan. Han tolkade detta som ett tecken på att en ny kung, Jesus, var född. När han berättade detta för Herodes blev han avrättad. (Hedenstierna-Jonson 2009; Kallio m m 2017, 150.)

Stefanus kom bland annat att bli hästarnas och ryttarnas skyddshelgon, och det ledde till att man känner Stefans tradition i samband med den nordiska, möjligen hedniska hästfesten som firades i Norden mitt i vintern genom att offra och köra loppet mot hästar. Detta speglades i de nordiska traditionerna där hästen hade en särskild ställning i julannandagsfirandet. (Jansson 2017, 94; Kallio m m 2017, 149; Rank 1974, 143.)

Staffansvisan i Skandinavien och Finland

Fastän helgonkulten kring Stefanus hörde till den katolska tiden, försvann staffansvisan inte efter reformationen i Norden. Långt in på 1900-talet levde den kvar i olika sammanhang, oftast i samband med firandet av Annandag jul (i Svenskfinland Stefanidagen, på finska *Tapaninpäivä*) (Hedenstierna-Jonson 2009). Dock var de lokala versionerna i ryska Karelen oftast inte anknutna till julannandagen eller någon annan dag utan de hörde ihop med en annan legendvisa, Marias eller Guds visa (*Marian*

Dahlström, G. 68. Staffansvisa, Iniö (1924): SLS 367.

virsi, Luojan virsi) som berättar om Jesu födelse och liv (Kallio m m 2017, 165). I nutida Sverige sjungs staffansvisan på Lucia-dagen.

Den äldsta kända texten till den nordiska staffansvisan hittar vi i prosten Olof Bromans hälsinglandsbeskrivning Glysisvallur (ca 1720). Broman berättar att visan sjöngs i upptåg ute i byarna. Nuförtiden är visan känd genom ett stort antal uppteckningar och inspelningar från Norden, och den utgavs också som skillingtryck i Sverige och Finland i slutet av 1700-talet och på 1800-talet. (Jansson 2017, 91–92; Kallio m m 2017, 178–182.)

Staffansvisans intrig följer oftast den struktur som jag beskrev i början av artikeln: Stalldrängen Staffan rider sina hästar till vattning där han ser stjärnan i öster. Han berättar Herodes att detta betyder en konung

har fötts. Ett typiskt drag i visan är att Herodes säger han skall tro det först när den stekta tuppen på hans bord blir levande och flaxar med vingarna. Detta sker varefter Herodes rider till Betlehem för att döda alla nyfödda barnen där. ”Tuppundret” känner man redan i den engelska visan. (Hedenstierna-Jonson 2009; Rank 1974, 139.)

Fastän det finns flera olika versioner av den svenska och finlandssvenska staffansvisan, börjar de flesta ungefär på samma sätt som i denna version från Iniö i Svenskfinland (se bilden för originaluppteckningen):

*Staffan var en stalle-dräng.
Vi tackom nu så gärna.
Han vattnar sina fålar fem
allt för den ljusa stjärna.*

I finska Finland känner man liknande första verser (*”Tapani oli tallirenki”*) men i de finska staffansvisorna finns det flera strukturella drag som är helt annorlunda. Den viktigaste skillnaden är att den finska staffansvisan – utom de allra yngsta versionerna från slutet av 1800-talet – följer samma metriska struktur som används i urgamla runosånger, så kallade Kalevalasånger: detta betyder att de inte har rim, strofer eller refränger som alla är väsentliga element i skandinaviska ballader. Man översatte alltså både språket och versmåttet då man tog visan i bruk i det finsktalande Finland, vilket skedde senast på 1400-talet, medan visans innehåll står de svenska variationerna rätt så nära. Dock måste man påpeka att flera finska staffansvisor inte bara har ett under, tuppundret, utan tre, vilket man inte känner till i Skandinavien. Enligt Inkeri Rank (1974, 146) är det möjligt att staffansvisan kom till Finland utom från Sverige också från andra länder via Hansahandel i medeltiden. Detta kunde förklara denna märkliga skillnad, men det är också möjligt att de två andra undren skapades i Finland.

Fastän Stefanus legend är i principen det viktigaste innehållet i staffansvisan, fogade man allmänt också helt annat till den. Staffansvisan var ju även en tiggardvisa som oftast sjöngs av unga män vandrande från gård till gård. Eftersom de tiggde mat och dryck, sjöng de både hälsnings- och tackverser till gårdens folk. Om de dock blev illa behandlade, hade de också några nidverser till hands. Hälsnings- och tackdelar var ofta längre än själva staffanstexten. Denna form av staffansjungning irriterade ofta lokala myndigheter, och därför försökte de förbjuda den vid flera tillfällen. Från 1600-talets Finland finns det uppgifter om olika förbud och klagomål som också Broman hänvisar till. (Jansson 2017, 94–95; Rank 1974, 134–139.; Kallio m m 2017, 151–154)

Staffansdansen

Det finns 62 anteckningar om staffansvisan från olika delar av finskspråkiga områden i Finland och Ryssland, de flesta dock från Satakunda (10) och Tavastland (14) i västra Finland samt från Ingermanland (19) omkring St. Petersburg. Det var just i västra Finland där staffansuppvisningen var allmän på julannandagen, och dansen var ofta ett viktigt element vid uppvisningen. (Kallio m m 2017, 157, 165.) I Ingermanland fanns det olika traditioner beroende på orten: nära den före detta finska gränsen på Karelska näset var traditionen i stort sett likadan som i Finland medan i sydvästra Ingermanland nära Estland var det inte gossar utan unga flickor som sjöng och dansade på julannandagen, vilket påminde om liknande traditioner i Estland (SKVR V1 1929, 518; Vento 2007, 235).

I den västfinska traditionen kläddes en av gossarna till Tapani eller bock (*tapaninpukki*, d v s staffansbock), i enstaka fall också till häst. Typiskt hade han till exempel en avigvänd pälskappa, halmhatt och -mask, och om han var bock, hade han horn med bjällror eller koskällor. Ibland kunde han ha en svart mantel på sig och då red han på en käpphäst som var täckt med en vit duk: hästen kallades *Tapaninvalko* (Staffans vita [häst]). De andra männen var ofta också beklädda som djur: bock (om Tapani inte var den), björn eller trana. (Rank 1974, 133; Kallio m m 2017, 157; Vento 2007, 232.)

Från H.A. Reinholms samlingar känns en svenskspråkig beskrivelse av staffansdansen från Sääksmäki, Tavastland, från mitten av 1800-talet. Visan i den innehåller endast hälsnings- och tackverser men inte alls Stefanus legend. Det finns andra likadana uppteckningar, och det kan betyda att man hade glömt bort den långa och kanske komplicerade legenden medan man kunde lättare komma ihåg verser som hänvisade till det som faktiskt hände under unga mäns besök:

”Tapani beklädes med halmflätor, hvaruti han inflätes från tåpp till tå, så att blott för ögon, mun och näsa hål är lemnadt. Tapani drages på kälke från gård till gård och gör inne sina krumsprång, men tyckes ej tala sjelf något. Deremot afsjunga de öfrige sånger, h[vil]ka afslutas med penningetigeri, eller ock oftare med öl och brännvin. Stundom ges en kopp kaffe, stundom ej ens det.”

Sääksmäen Tapanilaulu:

Joulu se joukossa tulee
Tanssissa Tapanipäivä,
Tanssi sinä taitava Tap[ani]
Ovensuusta pöyd[än] päähän
Pöyd[än] p[äästä] ovensuuhun.
Isännän mä ensin kiitän.
Emännän mä sitten k[iitän]. etc.

[Staffansvisan från Sääksmäki:

Julen kommer i trupp,
Staffansdagen i dans,
dansa du duktige Staffan
från dörröppningen till bordsändan
från bordsändan till dörröppningen.
Först tackar jag husbonden.
Sedan tackar jag husfrun. etc. (Översatt av författaren.)]

(SKVR IX1 1917, 245.)

I den här beskrivelsen finns det flera typiska drag som karakteriserar staffansuppvisningen i västra Finland. För det första var Tapani beklädd i halmmask samt drogs han på en kälke från gård till gård. Medan de andra unga män sjöng staffansvisan, dansade Tapani sin klumpiga dans. Enligt de flesta källor deltog Tapani själv inte i sången utan han bara dansade, tydligt i långsamma, cirkulära rörelser. (Rank 1974, 134.)

Det fanns dock några undantag till den ensamma tysta staffansdansen. Till exempel i några enstaka fall kunde Tapani sjunga sin sång själv då han dansade (Kallio m m 2017, 160). Ytterligare enligt en uppgift från Längelmäki, Tavastland, kunde också kvinnor vara med vid staffans-

uppvisningen, och då dansade alla i ring, inte bara en dansare. I själva verket nämns en solist, Tapani, inte alls, fastän man säger att endast en person sjöng staffansvisan. (SKVR IX1 1917, 292.) Troligen var det dock ytterst sällan att kvinnor var med eftersom Stefanidagen allra oftast hörde till den manliga kulturen där kvinnorna inte hade någon större roll (Kallio m m 2017, 184).

Staffansdansen beskrivs alltid på samma sätt: den är klumpig och besvärlig. Ändå måste man konstatera att man ganska sällan säger mera om dansen, och det är därför vi vet bara lite hur den faktiskt såg ut. Det är klart att dansen var improviserad och den troligen inte följde någon specifik rörelsestruktur. Enligt en uppgift kunde Tapani dansa på alla fyra, vilket kanske hänvisade hans anknytning till bock eller häst (SKVR X2 1934, 5319). I alla fall var dansen ofta en väsentlig del av den västfinska staffansuppvisningen, och huvudrollen (Tapani) hörde typiskt till solodansaren, vilket ju bevisar dansens centrala ställning vid uppvisningen.

Från andra nordiska länder har jag inte mött uppgifter om dansen i samband med staffanssjungningen, men det är intressant att man ändå nämner dansandet i en version av den svenska staffansvisan som utkom i *Svenska folk-visor från forntiden* (Geijer & Afzelius 1816, 215–216):

Unga Bonden nöjd och glad,
Hollt dig väl folan min –
Dansar polskor tre å rad.
Hjelp Gud och Sancte Staffan!
Solen lyser inte än,
Men stjernorna de blänka,
på himmelen.
(...)

Flickorna unga,
Hollt dig väl folan min –
Dansa och sjunga.
Hjelp Gud...

Drängarne hoppa,
Hollt dig väl folan min –

*Knutbock ("nuuttipukki") i Tammela, Tavastland. Foto: Toivo Kaukoranta 1928.
Nationalbiblioteket, Helsingfors.*

Piporna stoppa.
Hjelp Gud...

Dessa exempel hör till tackstrofer i slutet av visan, och i dem vill man visa den glädje som följer då man får någonting att dricka och äta. Ingenting tyder på att man egentligen skulle ha dansat då man sjöng denna visa.

Traditionens kontexter

De finska staffansuppvisningarna hade flera gemensamma drag med andra festliga traditioner, ofta i samband med jultiden. Det är särskilt bocken som förekommer vid olika tillfällen under jultiden, men ursprungligen hörde den till den höstliga festen som hette *kekri* (*keyri*, *köyri*).

Kekri var en skörde- och nyårsfest som firades i oktober eller i början av november. Nuförtiden är kekri placerat till allhelgonadagen men ursprungligen firades den på olika tider i byar och gårdar, beroende på när skörden var färdig.

Kekripukki (kekribock) var en figur som hörde typiskt till skördefesten. Bocken är ju en allmän fertilitetssymbol som har känts i hela Norden. Från kekri-firandet flyttades bocken till julen tillsammans med

flera andra fenomen (t ex mattraditioner och halmdekorationer), och i Finland kände man inte bara staffansbocken utan också knutbocken (*nuuttipukki*, i samband med tjugondag Knut) samt julbocken (*joulupukki*). I dag heter jultomten *joulupukki* på finska, så denna tradition lever vidare på så sätt.

Att vandra från gård till gård för att sjunga och dansa – samt att tigga – var inte heller någonting som man gjorde bara på Annandag jul. Bockar och andra egendomslika karaktärer gjorde det i Finland på kekri och Knutsdagen, så staffanssjungningen och -dansandet hörde faktiskt till en urgammal folklig uppvisningstradition som troligen hade sina rötter i den hedniska tiden fastän den hade fått kristligt innehåll vid jultiden.

Dessutom står staffansuppvisningen en annan nordisk medeltida jultradition, stjärnsjungningsseden, nära. Under flera århundraden gick stjärngossar omkring bärande en självgjord stjärna och sjöng olika visor. Den ursprungliga traditionen kan klassificeras som ett religiöst mysteriedrama och den har kommit till Norden från Tyskland. (Celander 1950.)

I Sverige och i någon mån också i Finland närmade sig staffansjungningen

och stjärnsjungningen varandra och till och med kunde smälta samman. I de nutida svenska Luciatågen, som alltså är den moderna kontexten till staffansvisan, är de strutformiga huvudbonaderna och stjärnan det som påminner om de forntida stjärngossarna. (Jansson 2017, 95; Kallio m m 2017, 182.)

I Finland har stjärngossespelet eller ”tiernapojat” (*tierna* kommer från det svenska ordet stjärna) som det i dag oftast kallas bevarats till nutiden särskilt i staden Uleåborg vid Bottniska viken, och formen från Uleåborg är nu i bruk i hela Finland, fastän det har funnits flera olika versioner förr i tiden. I den finska tiernapoika-tablåen uppträder oftast fyra rollfigurer: kung Herodes, morianernas kung, som har varit traditionellt en ”blackface” figur, Herodes soldatchef Knihti (från det svenska ordet knekt) samt Mänkki som bär julstjärnan. (Nuutinen 1999.) I berättelsens mellanrum kan framföras sånger som inte alls har med det centrala temat att göra. En sådan sång berättar om Alexander II, tsar av Ryssland och storfurste av Finland, som åtnjöt väldigt stor popularitet i Finland i slutet av 1800-talet.

Självklart finns det flera drag som skiljer tiernapoika-tablåen från den finska staffansdanstraditionen. Medan staffansdansen hörde till bygdeungdomars kultur, var tiernapoika-traditionen hellre en del av stads- och skolkultur. Förr i tiden var det typiskt att skolpojkar uppträdde med tiernapoika-tablåen. Många av pojkarna kom dock från landsbygden och vandrade från gård till gård för att samla medel till sina studier genom att uppträda med tablåen. Tiernapoika-uppvisningen innehöll ganska lite improvisation medan staffansdansen troligen var helt improviserad, fastän det är någonting vi inte kan veta säkert eftersom beskrivningarna inte är noggranna.

Å andra sidan kan man säga att fast tiernapoika-tablåen egentligen inte innehåller dans, är den dock klart koreograferad – på ett ”militärt” sätt. Rollfigurerna står och rör sig i viss ordning, följande musik och uppvisningens intrig som kommer fram i

lyriken. På så sätt kan man lätt se likheter mellan tiernapoika-tablåen och staffansdansen. Musiken håller uppvisningen samman i båda, och lyriken beskriver till viss mån det som händer i koreografin. Ytterligare var både stjärngossar och staffansdansare tidigare nästan uteslutande män eller pojkar, och kvinnorna eller flickorna var vanligen bara åskådare.

Dansande män

Enligt Kustaa H. J. Vilkuna (2014, 99) var Stefanidagen den maskulinaste folkliga festligheten i Finland eftersom den förenade alkohol, häst och män. Vilkuna påpekar att sådana fester visar hur idealisk manlighet sågs. Fastän han inte nämner dans i samband med det maskulina julannandagsfirandet, kan man tillägga att staffansdansen också var ett sätt att manifesteras manligheten i det gamla bondesamhället. På samma sätt som häst och alkohol anknöts till män, var dansuppvisningar någonting som hörde till männens värld. Det var sällan att kvinnor tog del i offentliga dansuppvisningar på den finska landsbygden fastän det även fanns några få undantag (se Hoppu 2006).

Staffansvisan och -dansen ger alltså intrycket av en livlig manlig kultur som blev sammanflätad med alkohol och hästar. Den kollektiva upplevelsen av maskulinitet intensifierades under julannandagen med staffansuppvisningar men också med berusning som ledde till strider med myndighet eller kyrka. Dansande Tapani, en grotesk figur mitt på golvet, symboliserade det motstånd som unga män visade mot makthavare. (Kallio m m 2017, 184.) En stalleddans som också var en duktig dansare hade huvudrollen i ett mångsidigt drama som kombinerade medeltida religiositet, hedniska ritualer och överdriven maskulin kroppslighet. Motsättningarna gjorde staffansuppvisningen omtyckt men också hatad eftersom den kunde betraktas som social protest som den lägsta samhällsgruppen använde mot de högre under den största årliga festen i det gamla bondesamhället.

Referenser

SKVR = Suomen Kansan Vanhat Runot [Finska folkets gamla runosånger]

Celander, Hilding 1950. Stjärngossarna: deras visor och julspel. Stockholm: Nordiska museet.

Dahlström, Greta 1924. 68. Staffansvisa, Iniö. Manuskript. SLS 367.
https://www.finna.fi/Record/sls.SLS+367_195

Geijer, Erik Gustaf & Arvid August Afzelius 1816. Svenska folk-visor från forntiden. Tredje delen. Stockholm: Zacharias Haeggström.

Hedenstierna-Jonson, Charlotte 2009. Staffan var en stalledräng. Historiska.
<https://historiska.se/upptack-historien/artikel/staffan-var-en-stalledrang/>

Hoppu, Petri 2006. Johdanto. Suomen Kansan Oudot Tanssit. Helsinki: Kansanmusiikin ja -tanssin edistämiskeskus, 7–10.

Jansson, Sven-Bertil 2017. Staffansvisan (Sankte Staffan). Stockholm: Svenskt visarkiv.
https://musikverket.se/svensktvisarkiv/files/2017/06/Vislex_Staffan_stalledrang.pdf

Kallio, Kati, Tuomas M. S. Lehtonen, Senni Timonen, Irma-Riitta Järvinen & Ilkka Leskelä 2017. Laulut ja kirjoitukset. Suullinen ja kirjallinen kulttuuri uuden ajan alun Suomessa. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1427. Helsinki: SKS.

<https://doi.org/10.21435/skst.1427>

Nuutinen, Liisa 1999. ”Tähti se kulukeepi itäiseltä maalta.” Helsingin Sanomat 14.12.1999.

https://www.kotus.fi/nyt/kolumnit_artikkelit_ja_esitelmat/kieli-ikkuna_%281996_2010%29/tahti_se_kulukeepi_itaiselta_maalta

Rank, Inkeri 1974. The "Song of Tapani" in Finnish Christmas Celebration. Western Folklore Western Folklore 33 (2), 133–157.

SKVR VI 1929. Itä- ja Pohjois-Inkerin runot: Kertovaiset runot. Red. Väinö Salmi. Helsinki: SKS.

SKVR IX1 1917. Etelä- ja Keski-Hämeen runot. Red. Tavastländska nationen vid Helsingfors universitet. Helsinki: SKS.

SKVR X2 1934. Satakunnan runot. Red. T. Pohjankanervo & J. Lukkarinen. Helsinki: SKS.

Vento, Urpo 2007. Juhlakiertueet. I Matti Sarmela (red.) Suomen perinneatlas. Suomen kansankulttuurin kartasto 2. Kolmas, osin uudistettu painos. Helsinki: Matti Sarmela, 229–243.
<http://www.kolubus.fi/matti.sarmela/>

Vilkuna, Kustaa H. J. 2014: Viina miehen mitta: vapaa-ajalla rakennettu miehekkyyys 1550–1850. I Pirjo Markkula, Ann-Catrin Östman & Marko Lamberg (red.) Näkymätön sukupuoli: mieheyden pitkä historia. Tammerfors: Vastapaino, 92–113.